

ОСВІТА І СІМ'Я В ПОСТАТЕЇСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Матеріали міжнародної конференції

Сергій АВЕРИНЦЕВ

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕДАЧІ КУЛЬТУРНОГО ТА ВІРОВЧИТЕЛЬНОГО ПЕРЕДАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Та обставина, що на сьогодні в усьому світі, а не лише у “пострадянських”, ergo “постатеїстичних”, суспільствах передавання культурних традицій в рамках сім’ї та школи наражається на небувалі, нечувані труднощі, є надто очевидною. Стосунки між поколіннями, звісно ж, ніколи в ції юдолі скорботи не були ба й не могли бути безхмарними, проте таких гострих суперечностей між молодіжними субкультурами та всім загалом культурної спадщини світ іще не бачив. Як щирий прихильник тих зусиль, що спрямовані на подолання тоталітарного минулого, я, все ж таки був змушений неодноразово привертати увагу вітчизняної та європейської спільноти до вельми непоодиноких фактів інструменталізації відповідного імперативу, і не лише для зведення рахунків між поколіннями, а й для відмови від історичної пам’яті як такої: коли, скажімо, в Австрії підказування ЗМІ вимагає, заради остаточного розриву з нацизмом не інакше як всенародно віддати перевагу heavy rock і зректися Моцарта й Бетховена. Адже все це авторитарно, тоталітарно, репресивно.

Цікаво зауважити, що в якості факторів колективної хвороби Альцгеймера (тобто, розладу пам’яті – однієї з найстрахотливіших хвороб нашого часу), сучасний ультрараціоналізм виступає у парадоксальній співзвучності із сучасним же ультралібералізмом та ультраглобалізмом: адже, якщо для останніх історична пам’ять

стає на заваді перевиховання людства, спрямованого на якомога скоріше стирання національно-культурних ідентичностей і, так би мовити, “диснейлендизацію” будь-якого *couleur local*, то шовінізм сьогодення, прагне творити свої міфи, вже не пристосовуючи їх – як це, зазвичай, робилося іще вчора – бодай до зовнішніх деталей історичних даних, але за умов повного і відвертого “беспредела”. (Прикладом останнього на моїй батьківщині може слугувати теорія Фоменка, що спростовує світову історію як таку; втім, усюди можна знайти свої приклади.)

Психологія наших сучасників, зорієнтована на медіальну “інформацію”, стає нечутливою перш за все до нюансів. У релігійній сфері це дає шанс найтупішим варіантам двох крайнощів, знов-таки пов’язаних парадоксальним чином: з одного боку – фундаменталізму, з другого – дурноверхоми, найбездумнішому секуляризму, що навіть не вдається до спростування віри, а просто відмовляється дивитися в її бік. Ми, зокрема, спостерігаємо загальне стрімке падіння інтересу до релігійної філософії. Наведу нехристиянський приклад. Я пригадую, як під час мого першого приїзду до Ізраїлю 1988 року, при спробі згадати в розмовах із моїми співбесідниками ім’я знаменитого єврейського філософа Мартіна Бубера, наражався на різку негативну реакцію з обох боків: для рабинів та фундаменталістів це був естет-літератор, майстер спекулятивного філософування, який взагалі не мав права називатися юдаїстом, для секулярних інтелігентів – якимось набожним занудою, якого хочеться скоріше забути. Кожен із нас розуміє, що, скажімо, Володимиру Соловйову загрожує у нас така ж доля. Слід зазначити: релігійна філософія – це сфера, що містить у собі свої небезпечні моменти, і закиди проти тих, хто відхиляється від православного *передання*, є цілком слухними. Але сам принцип релігійної філософії, хоч би які небезпеки приховував у собі, конче необхідний для того, щоб була створена й існувала мова, якою віра спілкується зі своїм часом, а час може про щось запитувати віру. Зрештою, хоч би якими були наші аргументи проти Соловйова, проти Бердяєва, проти отця Флоренського, проти отця Булгакова, в них, перш за все, був той імпульс, що впливав на покоління і приводив багатьох до віри. По-друге, це були люди, хоч би що ми про них говорили, котрі довели: в час, коли їхнє інтелігентське середовище, а згодом і маси, вчинили свою апокастасію, тобто відступництво, вони не брали участі в

ньому, не йшли за своїм середовищем або за масами. Готовність вірника слідувати словам ап. Павла “не наслідуйте віку сього” – це дуже важлива здатність християнина.

Принаймні, елементарне відчуття реальності забороняє нам вбачати чудо виживання і відродження віри в наших країнах як успішне повернення до засад давніх часів, яке ніби-то дозволить нам будувати справу передання віри так, ніби із традиційним концептом незборимих православних ідей зовсім нічого не сталося, ніби сповнені смутком очі наших праведників у вірі не бачили ще якихось вісім десятиліть тому масового відступництва, яке пророкував Йоан Кронштадський та інші святі провидці і яке пересічному людському розумові видавалося саме у нас абсолютно неможливим. Тисячі й десятки тисяч сповідників, сотні тисяч віруючих, котрі жили в ті десятиліття з більшим сумлінням, аніж мученики і праведники, але не зрадили віри – то є наша велика радість; проте число тих, хто відступив вимірюється мільйонами, і слід замислитися над тим, з якою вражаючою легкістю відбувалося їхнє відступництво: ніби кожен із них особисто був до цього непричетний – “як усі, так і я”. Сьогодні може видатися, що принцип “як усі, так і я” спрацьовує на користь віри, але це небезпечна ілюзія. Звичайно, ми не можемо не радіти з того, що батькам, які активно, або хоча б пасивно, прийняли у свій час доктрину войовничого *безбожжя*, так і не вдалося остаточно прищепити її власним дітям, що й самі вони, якщо дожили до пострадянських часів, Богу дякувати, знаходять стежечку до Церкви – і хай прийме Бог їхнє каяття! Але ж безсилля їхньої тодішньої атеїстичної позиції перед власними дітьми – у соціологічній перспективі – це частка загальної панорами, в межах якої взагалі майже нічого вже не “успадковується” дітьми від батьків із тією широю природністю, як це було колись. До того ж, ми переконалися і мусимо не забувати, наскільки нетривким і мінливим є в наш час навіть те, що здається утвердженням на віки й тисячоліття. Для тих, хто разом із Достоєвським вірив у спроможність російського народу бути “народом-богоносцем”, масова апостасія ранньорадянських літ була трагічною несподіванкою, але й зовсім інша, протилежна подія – смерть радянської ідеології – сталася також досить несподівано, зокрема й для тих, хто цього бажав (і вже зовсім несподівано для експертів із так званої соціології). Тим більше на початку нового століття і тисячоліття доводиться

спочатку відмовитися від будь-якої хибної упевненості – і налаштуватися на несподіване.

Як зазначала Анна Ахматова *«вместо мудрости опытность – пресное, / не утоляющее питье»*. Із плином історії людство наврядчи мудрішає, але неможливо заперечити, що воно стає досвідченішим. Це означає, що у глибинах підсвідомості тих, хто сьогодні вступає в життя, і на рівні свідомості зовсім мало знає про минуле, лишається пам'ять про минулі розчарування, навдачі, фрустрації. Найвність цієї пам'яті в очах, в інтонаціях мовлення сьогодні вирізняє європейців, особливо німців та австрійців з їхнім досвідом гітлеризму, почасти англійців, з їхнім досвідом розпаду імперії, з-поміж найвніших американців. Але і в нас не може не відчуватися те ж саме. Стрімкі перепади настроїв одного й того ж народу, коли ще 1914 року зазвичай опозиційні студенти у пориві патріотизму виходять на монархічні демонстрації, а коли в 1917 монархія руйнується, і в неї не виявляється прибічників, потім розгорається і дуже швидко згасає любов до Керенського, а потім той політичний лад, краху якого спочатку чекали зовсім швидко, утримується майже три чверті століття і руйнується, коли цього ніхто не чекав – чи можуть вони минутися безслідно? Скепсис накопичується і заявляє про себе дедалі агресивніше; перед його обличчям жести впевненості стають дедалі різкішими, – але обопільна різкість взаємних заперечень обертається на небезпечну симетрію.

Парадокс полягає в тім, що протиборство двох сил – патетичної ідоctrинації, з одного боку, критицизму й деконструктивізму, з другого – кожна з яких обіцяє шанс обмежити ексцеси протилежної, упродовж останніх століть, навпаки, взаємно провокують ці ексцеси. Це досить драматично, і, можливо, це непоіменований декрет сучасного культурного життя. Люди не хочуть нігілізму і кидаються в обійми найдивніших доктрин. Люди не хочуть дивних доктрин і ще на кілька градусів підвищують різкість всезагального заперечення. Аби збагнути, про що йдеться, ось кілька прикладів. Поки панувала наївно-авторитарна точка зору, згідно з якою вся поведінка підданого (зокрема, під час війни) визначається присягою своєму государеві, великої потреби у тотальній пропаганді загалом не було; лише по мірі того, як її розхитує критика, стає неминучою необхідність обґрунтування мотивації поведінки воїна через систематичне приниження гідності

суперника, ворожої держави, народу та культури й мови цього народу і т. ін. Нові парадигми стверджують себе поступово. Московський генерал-губернатор Растопчін уже в 1812 році практикував щось на кшталт антифранцузької пропаганди, але загалом настрої був іще іншим. “Узурпатор” Наполеон міг бути винним з точки зору традиційного монархізму і з ліберальнішої точки зору, як поневолювач народів: але це не можна було поширити всерйоз на воїнів “Grand Armee”, бо ж недарма російський полководець Багратіон за хвилину до своєї загибелі на полі Бородинської баталії, встиг схвально вигукнути хвалу ворогу – “Bravo, bravo!” – на честь французьких гренадерів, які наступали безстрашно. По мірі того, як критика іде все далі у справі руйнування монархічних парадигм, на зміну їм приходять націоналізм, що дедалі більше вимагає негативного ставлення до іншої нації в цілому. У 1914 найкращі уми Європи, зокрема, почасти, й російські, вибудовували розлогі доведення на користь того, що вся філософія, література, музика, всі напрямки культури протилежної сторони, що веде війну, вже протягом століть заражені певною злякисністю; у подібному дискурсі брали участь такі розумні автори як Томас Мани і такі щирі люди як Честертон та Шарль Пегі. Російський філософ Володимир Ери, теж досить щира людина, вбачає витoki негативних властивостей пруської воєнної машини... у флософії Канта (див. статтю “От Канта к Круппу”). Утім, критика іде далі, вона розвінчує і класичний націоналізм, і за таких умов завдання “промивання мозків” можуть забезпечити лише тоталітарні системи – або нацистський расизм, або більшовицька доктрина про класи – тобто такі доктрини, що остаточно абсолютизують і містифікують розподіл на на “наших” і “ненаших”. Чим агресивнішою та нігілістичнішою стає критика, тим більш нахабною й насильницькою стає ідіосинкразія і навпаки; кожен новий виток іде все далі. Так виховується тип людини, з яким особливо важко працювати здоровому християнському учительству, оскільки можливості скепсису і можливості легковірництва вже не стримуються ніякою сталою мірою. Як зазначав свого часу Честертон, той, хто не вірить ні в що, той ладен повірити у що завгодно.

Я думаю, що в наш час християнське учительство має особливу потребу у твердому єднанні із принципами інтелектуальної чесності, яка вимагає відповідального й нюансового

мислення, котре потребує сумирності без сумирних жестів і почуття міри, яка ставить межі агресивній риторичі. Здавалося б, інтелектуальна чесність – це світська, культурна цінність. Але ж недарма майбутні Святителі Василь Великий та Григорій Богослов за часів своєї юності, цураючись шляхів марних, знали тільки два шляхи – до храму Божого та до Атенської школи, бо ж одне непогано поєднується з іншим. Аби лише істини, зокрема й істини віри, не сприймалися юнню на кшталт гасел, що їх скандують хором. Конче необхідно привчатися до чіткості свідомості, тим більше, що наша віра, на відміну від інших релігій, наприклад, від ісламу, неможлива без живого відчуття відтінків. Коли, скажімо, буддист каже, що шлюб – це зло, то таке твердження позбавлене відтінків. Коли юдаїст чи мусульманин каже, що шлюб – це обов’язок кожного, то це також позбавлено відтінків. Але якщо ми кажемо, що дівочтво вище, чернецьке покликання вище, то це не означає, що шлюб не вище. Можна сказати, що одне не вище за друге, проте інше не принижується цією вищістю. Цей приклад показує, наскільки наша віра багата на нюанси, наскільки складним є її синтаксис.

Небезпека полягає в тому, що сьогодні під впливом телебачення та інших подібних вихователів люди втрачають уміння застосовувати крапку з комою та інші подібні знаки, що передбачають можливість уточнюючої зауваги, ми дедалі рідше зустрічаємо речення, посередині яких стояло б певне “але”. Цю здатність необхідно заново виховувати. Це, водночас, і імператив культури, і необхідність, яка уможливорює трансляції нашої віри. Для мене символ розбіжності між нашою вірою і, скажімо, ісламом полягає в тім, що православний храм має у своєму плані поєднання прямих ліній з півколом-апсидою. Коли ж мусульмани приходили, скажімо, на Балкани і перетворювали церкву на мечеть, то вони обрубували апсиду, перетворюючи колишні форми на прямокутник. Коли мусульманин каже “Аллах акбар” (тобто *Бог великий*), то це в певному сенсі тавтологія. Звісно, що Бог великий. Але якщо ми вимовляємо лише єдине слово – Богородиця, то це вже дуже складно. Слава Богу, наша віра дуже проста в тому сенсі, в якому простота означає чистоту, означає можливість щось сказати дітям та простуватим людям, але ні в якому іншому сенсі, не в сенсі спрощення чи опрощення, яке колись проповідував Лев Толстой – вона не проста.

Мені здається, що дуже важливою необхідністю для вихователів – самим поєднувати певність із неспрощеними ставленнями. Сучасний цивілізований стан дає всі можливості для такого спрощення (мається на увазі ідеологія сучасного глобалізму). З іншого боку, цей світ, котрий називає себе ліберальним, насправді для багатьох речей просто не лишає місця. Спілкуючись із нашим часом, з молоддю, для початку слід замислитися, чим ми ладні поступитися перед молодіжними умонастроями, перед сучасним станом цивілізації, водночас не погіршаючи проти власної совісті, де у нашій незгоді ми виходимо із власних уподобань і таке інше, а потім чітко визначити, чим ми нізачо не можемо поступитися. Але всі ці поступки, котрі можемо зробити, на котрі наша віра і наша совість дозволяють піти, і на які слід піти, не чекаючи того, що нас змусять до того, а потім хизуватимуться, що ми просто припустилися слабкості.

Мені також здається, що дуже важливим, але недостатньо висвітленим питанням у переданні православної свідомості молодому поколінню є живе відчуття єдності православного світу. Надто часто православна ідентичність пов'язується з національними особливостями і перероджується на інтерес до церковно-політичних дрібниць. Проте, будь-коли, а особливо у наш час, усвідомлювати єдність з усіма православними народами конче необхідно.

Я гадаю, що досить гострою проблемою, яка стосується не лише релігійного виховання в сім'ї або на уроках Закону Божого, але й проповіді та християнської літератури для більш-менш широкого читача й до цього часу лишається правильний тон стосовно певних сюжетів давніх благочинних оповідей. Нам суворо наказано *"...не будьте дітьми своїм розумом, ...а в розумі досконалими будьте"* (1 Кор. 14: 20); віруючій людині абсолютно необхідно раз і назавжди збагнути різницю між віровчительним авторитетом Передання (з великої літери і в однині) – і народними переданнями-переказами (з маленької літери і в множині). Звідси впливає подвійний обов'язок учительства в найширшому сенсі цього слова. Небезпека походить з обох протилежних боків. З одного боку, найобізнаніші мають, докладаючи зусилля, пояснювати нетямущим, що віра зовсім не зобов'язує їх сприймати кожную деталь релігійного фольклору як незаперечну істину; це необхідно для того, щоб не вводити

нікого у спокусу, аби не виставляти віру на посміховисько, і щоб якомога чіткіше усвідомлювалися неприступні межі справжніх істин віри, яких не можна зректися, не порушуючи вірності. Корисно, щоб віруючі навчилися відчувати різницю між скупим і небагатослівним свідoctвом канонічних Євангелій, котре часто буває загадковим і важким для сприйняття, як це властиво правді життя, – і декоративною чуттєвістю апокрифів і легенд, що заздалегідь пристосовані до очікувань читацької аудиторії. З іншого боку, навіть обгрунтований скепсис віруючого не може мати такий самий тембр, як реакція невіруючого: на відміну від останнього, він усвідомлює, що певні сюжети старовинних оповідей, котрі навряд чи мають право вважатися фактичним свідченням, можуть нести в собі цінність символу, метафори, притчі, на зразок іконографії давніх ікон та фресок; не будучи свідченням Передання Церкви у строгому сенсі, вони все ж таки, належать до поважної сфери релігійно-культурної традиції, їх краса не позбавлена духовного сенсу. Крім того, існують суперечливі випадки, коли такий сюжет не є цілком правдоподібним, але про його можливість чи неможливість можуть існувати різні точки зору. Я переконаний, що той, хто передає спадок віри, чи то старший у сім'ї, шкільний учитель, проповідник на амвоні, чи то автор книги, має навчитися говорити приблизно так: *“є іще така історія...”* або *“наші предки колись вірили, що...”* – і розповісти це так, аби співбесідник або читач відчував: ця оповідь не для того, щоб він повірив у неї водночас із Символом Віри, а для того, щоб вловити, як у приповіді, її сенс, зрадіти красі квітки, яку було колись принесено для прикрашення святині, – і, до того ж, не плутати її із самою святинею. Мені здається, що тут вельми корисно пригадати вчення богослів'я Ікони про поклоніння, яке воздається Першообразу – через відображення. Не можна плутати відображення з Першообразом, не порушуючи заповіді Декалога, яка суворо забороняє ідолопоклонництво; і не можна відмовити відображенню у шані, не зневажаючи тим самим Першообраз.

Переклав з російської Володимир Верлока